

МОЙСИЄНКО

Віктор Михайлович —
член-кореспондент НАН
України, професор кафедри
української мови
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКА ПИСЕМНІСТЬ XI—XIV СТ.: РОЗВІНЧАННЯ РОСІЙСЬКИХ МІФІВ

За матеріалами доповіді на засіданні Президії
НАН України 8 січня 2025 року

У доповіді розглянуто проблему дослідження найдавнішої української рукописної спадщини й необхідність подальшого опублікування українських пам'яток, які слід супроводжувати ґрунтовними науковими кодикологічно-палеографічними та орфографічно-мовознавчими студіями. Наголошено на необхідності викриття заідеологізованих і, по суті, ненаукових поглядів російських учених на культурно-мовну спадщину Русі, які вони поширюють у світовій гуманітаристиці, нав'язуючи викривлений міф про те, що аж до XIV ст. українці, росіяни й білоруси начебто мали спільну давньоруську культуру, давньоруську мову і давньоруську писемність, спадкоємцем яких стала Московія-Росія. Спростування цієї псевдонаукової позиції залишається одним із найбільш актуальних завдань українських науковців-гуманітаріїв.

Ключові слова: українська писемність XI—XIV ст., давньоукраїнська мова, церковнослов'янська мова української редакції XI—XIV ст., тяглість української писемної традиції.

Без усвідомлення періоду Русі до XIV ст. як невід'ємного складника українського мовного минулого годі зрозуміти наше мовне сьогодення. Підвалини майбутньої української мовної норми (виразних українських мовних рис) прописані вже в найдавніших рукописних текстах XI ст., а зародилися кількома століттями раніше. Однак ученим-медієвістам (як українським, так і закордонним) складно досягти цього усвідомлення, допоки вони не вичавлять із себе бацилу «руського міра». «Русскій мір» — це не лише російська мова, література, балет, а й російська наука, передовсім гуманітаристика. Стаття Путіна про єдність українців і росіян не постала й не могла постати на порожньому місці. Російська спеціальна воєнна операція — це не лише російські солдати, які зайшли на українську землю. Директор «Ермітажу» Михайло Піотровський в інтерв'ю «Російській газеті» відверто зауважив, що культура також є своєрідною спецоперацією: «Наші останні виставки за кордоном — це просто потужний культурний наступ. Якщо хочете, свого роду «спецоперація».

Яка багатьом не подобається. Але ми наступаємо. І нікому не можна дати завадити нашому наступу... До початку спецоперації в Україні виставки російських музеїв були всюди... Це й була наша, якщо хочете, «спецоперація», наш культурний наступ»¹. Російська наука, безумовно, є такою ж самою. Один зі стовпів ідеології «руського міра» Володимир Гундяєв (патріарх Кирило) слідом за Володимиром Путіним позиціонує Росію як державу-цивілізацію з власним набором цінностей. А звідки ж узялася ця російська цивілізація? Відповідь дає російська наука: «І тепер уже можна назвати те місце, звідки виросла наша (тобто російська. — В.М.) цивілізація, яка нині займає значну частину Євразії, — це північно-західна частина Старокиївської гори. Територіальним ядром давньоруської («древнерусской» в оригіналі. — В.М.) цивілізації є Київ»².

Не акцентуючи увагу на постатях відвертих шовіністів, таких як П. Струве, І. Ільїн, О. Дугін та ін., слід зазначити, що й російські історики мови долучилися до створення і розвитку концепції «руського міра» в науці, що, зрештою, і призвело до нинішньої російської агресії проти України. Так, я не обмовився: російські славісти-філологи своїми працями сприяли і наближали вторгнення Росії в Україну.

Загалом російські науковці-гуманітарії вже понад 200 років проводять «спецоперацію» з поширення викривленої російської історії у світі. Вони послідовно нав'язують світовій гуманітаристиці міф про спільну до XIV ст. для українців, росіян і білорусів давньоруську народність, давньоруську культуру, мову і писемність, а деякі з них, зокрема А. Турилов, подовжують його навіть на XV ст. Майстерно маніпулюючи народо- та мовоназвами «русский» і «российский», вони завели етно- і глотогенез східних слов'ян у глухий кут, називаючи світські українські й білоруські писемні пам'ятки «древнерусскими» або й просто «русскими»,

а богослужбові — церковнослов'янськими російської («русской») редакції. А відтак, кожен росіянин (і не лише «русский», а й бурят, калмик, чеченець, дагестанець та ін.) знає, що витоки російської мови, культури та історії лежать у Києві, і на риторичне Несторове «откуда есть пошла Руская земля» однозначно відповідає — із нашого давнього «руського» Києва.

Російські гуманітарії своїми студіями переконали в цьому абсурді не лише росіян та поневолені ними народи, а й, незважаючи на очевидні протиріччя, більшість закордонних і, на жаль, чимало українських медієвістів. Наприклад, попри проголошену спільність (єдність) розвитку мови та культури трьох східнослов'янських народів до XIV ст., російські історики впродовж трьох століть після змінення назви своєї країни з Московії на Росію впроваджували народо- та мовоназву «русский», спотворюючи тим самим сприйняття давньоруської реальності, тобто вся культурно-мовна спадщина Русі в їхніх студіях стає нібито російською (московською), а Україна й Білорусь до цієї історії начебто не дотичні. Наведу на підтвердження кілька цитат.

В. Виноградов: «Процес перекладу пам'яток південнослов'янської та західнослов'янської літератури, а також візантійських та західноєвропейських, російською («на русский» в оригіналі. — В.М.) церковнослов'янською мовою супроводжувався творенням нових слів»³.

Н. Трубецькой: «Цей вираз (дописемний період. — В.М.), як і інші позначення для різних періодів зміни звукового ладу російської мови, я вживаю суто умовно. Під дописемним періодом я розумію період, що почався до появи російської («русской» в оригіналі. — В.М.) писемності і закінчився приблизно в середині XII ст.»⁴.

Н. Толстой: «Найдавнішою датованою пам'яткою російського («русского» в оригіналі. — В.М.) ізводу є Остромирове Євангеліє — євангеліє, переписане для новгородського посадника Остромира у 1056—1057 рр. З цієї пам'ятки можна розпочинати майже тисячолітню істо-

¹ «Все мы милитаристы и имперцы. Война — это самоутверждение нации». *Медуза*. 24.06.2022. <http://surl.li/sbvhy1>

² Поляков А. *Киевская Русь как цивилизация*. Оренбург, 2010. С. 105.

³ Виноградов В.В. *Избранные труды. История русского литературного языка*. Москва, 1978. С. 260.

4

рію російської літературної мови («русского литературного языка» в оригіналі. — В.М.)»⁵.

Н. Мещерський: «Було визначено, що співвідношення власне російських («русских» в оригіналі. — В.М.) та старослов'янських мовних елементів у різних пам'ятках давньоруської («древнерусской» в оригіналі. — В.М.) писемності коливається залежно від жанру твору і від ступеня освіченості автора, а частково й переписувача того чи іншого рукопису. Було з'ясовано, що, крім писемності цією змішаною мовою (давньоцерковнослов'янською російського («русского» в оригіналі. — В.М.) ізводу), в Давній Русі була й така писемність, що створювалася суто російською мовою («на чисто русском языке» в оригіналі. — В.М.)»⁶.

У всіх наведених вище фрагментах глтонім «русский» однозначно перекладається як «російський», так само й іншими мовами: нім. *russische*, англ. *russian*, фр. *russe*, тобто в читача, особливо закордонного при перекладі його мовою, не виникає жодного сумніву щодо належності писемної спадщини, про яку йдеться в працях російських славістів, — вона російська, а українська чи білоруська мови тут ні до чого. Чи зможе він зрозуміти, що тут ідеться й про українську чи білоруську мову, — питання риторичне. Ні. Така термінологічна еквілібристика призвела до усунення українців і білорусів як суб'єктів Русі й ототожнення їх із росіянами.

Зрештою, проголошена росіянами як догмат єдність і спільність східних слов'ян до XIV ст. не зупиняла їх в одноосібному привласненні спадщини Русі. Б. Сапунов у 1978 р. під грифами Академії наук СРСР та Міністерства культури СРСР опублікував працю «Книга в России в XI—XIII вв.». Звернімо увагу, не в Русі, а саме в Росії. Якщо слово «Русь» закордонні славісти в перекладі хоч якось могли пов'язати з Україною та Білоруссю, то хоронім «Росія» — однозначно ні. Чи можна було уявити в радянські

часи опубліковану роботу під назвою «Книга в Україні/Білорусі в XI—XIII ст.»?

Однак сьогодення вимагає принципово інших засадничих підходів до сприйняття мовної ситуації в Русі періоду появи перших писемних текстів, а саме:

- Середньовічна Русь (Київська Русь, Руська Держава, Давня Русь) — це невід'ємна частина української культури, літератури, малярства, архітектури, писемності;

- Русь-Україна XI—XIV ст. — невід'ємна частина українського мовного минулого;

- підвалини української мовної норми (виразні українські мовні риси) зародилися в дописемний період і відображені в найдавніших рукописних текстах XI ст.;

- зародження й розвиток наукових поглядів та відповідної термінології щодо історії Русі відбулися в XIX ст., в період, коли українці й білоруси не мали своєї держави і не могли спростовувати міфотворчість московських учених про спільну історію та триєдиний народ;

- завдання українських славістів полягає у спростуванні російських етно- та глтонімічних міфів шляхом створення власного наукового продукту на основі скрупульозного й аргументованого аналізу найдавніших пам'яток нашої писемності; впровадженні нової об'єктивної термінології; пропагуванні цих досліджень серед закордонних славістів.

Є всі підстави поділяти найдавніший писемний період Русі (до XIV ст.) на такі етапи:

- період української писемності (оригінальні й переписані тексти, створені в скрипторіях Києва, Володимира (на Волині), Галича) — від XI ст.;

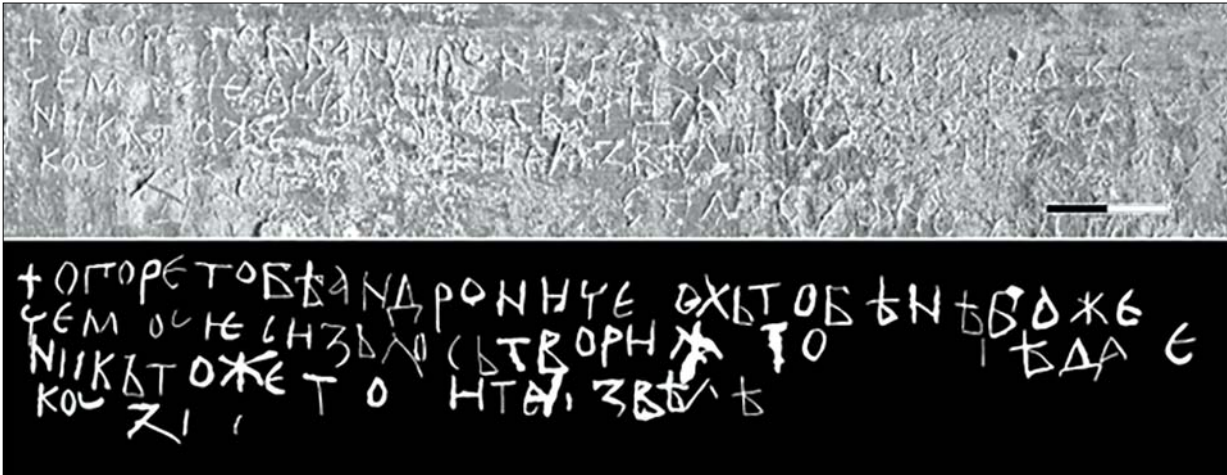
- період новгородської писемності (оригінальні й переписані тексти, створені в писемних центрах Новгород і Пскова) — від XI ст.;

- період білоруської писемності (оригінальні й переписані тексти, створені в писемних центрах Полоцька і Смоленська) — від XIII ст.

Від XIV ст. з'являються оригінальні писемні пам'ятки й на Московії. Відтоді можна виокремлювати період московської писемності (оригінальні й переписані тексти, створені в писемних центрах Московії).

⁵ Толстой Н. Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз. В кн.: *Лекции лауреатов Демидовской премии (1993—2004): 1994 год*. Екатеринбург, 2006. С. 73.

⁶ Мещерский Н.А. *История русского литературного языка*. Ленинград, 1985.

Напис XII ст. на стіні Софійського собору: *о горе тобѣ андрониче охъ тобѣ нѣбоже чемоу юси зѣло сътворил[ъ] то не вѣдає никто же то[л]и те зѣль Коуз[ма]* (джерело: Корнієнко В.В. *Корпус графіті Софії Київської* (XI — початок XVIII ст.). Ч. VIII: Південні внутрішня та зовнішня галереї. Київ, 2018. С. 440, табл. CCXLII, 1)

Світська й церковнослов'янська писемність у Русі. Від XI ст. ми маємо світські тексти (написи-графіті, грамоти, написи на різних предметах, покрайні записи у церковнослов'янських книгах), кількість яких з кожним століттям зростала. Український історик В'ячеслав Корнієнко опублікував 12 томів корпусу графіті зі стін Софійського собору, з яких до XI—XIV ст. належать кілька сотень написів. Графіті цього періоду є також у Кирилівській церкві та церкві Спаса на Берестові. Належність їх до давньої русько-української писемної традиції очевидна, великою мірою вони відображають тогочасний стан говіркової української мови.

На рисунках наведено два приклади графіті XII ст. зі стін Софійського собору в Києві. Ці та сотні інших написів красномовно свідчать про мовну присутність русинів-українців у мовно-мистецтві тогочасної Русі.

Крім світської маємо багату писемність церковно-релігійного характеру в Русі-Україні.

На основі наявних на сьогодні хрестоматій, збірників, альбомів української писемної спадщини⁷ можна говорити про щонайменше

⁷ Огієнко І. *Пам'ятки старослов'янської мови X—XI віків*. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією. Варшава, 1929. С. 103—188; Шевельов Ю. *Історична фонологія*

110—115 рукописних книг XI—XIV ст., написаних церковнослов'янською мовою української редакції. На особливу увагу заслуговує електронний реєстр «Українська рукописна книга»⁸, який зараз створюють у рамках проекту «Повертаємо в Україну культурну спадщину» і який постійно доповнюється.

До української писемної спадщини XI ст. належать Реймське Євангеліє, Остромирове Євангеліє (1056—1057), Турівське Євангеліє, Ізборник Святослава (1073), Ізборник Святослава (1076), Архангельське Євангеліє (1092), Пандекти Антіоха, Життя Кіндрата, Життя Теклі, Чудівський Псалтир, Бичківський Псалтир, Уривки зі службової мінеї/Мінея Дубровського, 13 слів Григорія Богослова, Супрасльський збірник, Синайський патерик. Усі ці пам'ятки переписано або в Києві, або русинами — ви-

української мови. Харків, 2002. С. 280—289; *Історія української мови. Хрестоматія. X—XIII ст.* Упоряд. В. Німчук. Харків, 2018; Запаско Я. *Українська рукописна книга*. Львів, 1995; Гнатенко Л.А. *Слов'янська кирилична рукописна книга XII—XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом. Київ, 2012.

⁸ Реєстр «Українська рукописна книга».

<https://ukrmanuscript.com/catalog?regionType=all&s=>

хідцями з Русі-України, і наразі жоден славист аргументовано цього не спростував. Звичайно, ця очевидність повністю перекреслює тлумачення російськими славістами культурно-мовної спадщини Русі до XIV ст.

Прокоментуємо народження російських наукових міфів.

Міф 1. Неперервність і тяглість російської писемності й мови від Русі до Московії і до сьогодення. Московська писемна традиція, яку в усьому світі знають як російську («русскую»), писемно засвідчена від XIV ст. Очевидність цього твердження яскраво ілюструє відсутність до XIV ст. посилань на московські пам'ятки у численних словниках, хрестоматіях, антологіях «древнерусского языка» та «древнерусской литературы». Тому якщо зі Словника «древнерусского языка» XI—XIV вв.⁹ (на сьогодні опубліковано 13 томів) прибрати українські, білоруські й новгородсько-псковські¹⁰ приклади до словникових статей, то ілюстрацій із московських пам'яток залишиться заледве на один том. Так, у першому томі наведено 7508 покликань на всього лише 18 оригінальних українських пам'яток та їх пізніші списки (а в реєстрі джерел цього словника українських текстів набагато більше), а саме:

- 1) Святославів збірник (1076) — 337 цитат;
- 2) Життя Федора Студита (XII ст.) — 227;
- 3) Життя Феодосія Печерського (XII ст.) — 192;
- 4) Сказання про Бориса і Гліба (XII ст.) — 126;
- 5) Єфремівська кормча (XII ст.) — 529;
- 6) Руська правда (1280) — 54;
- 7) Пандекти Никона Чорногорця (1296) — 453;
- 8) Троїцький збірник (XII/XIII ст.) — 151;
- 9) Устав студійський церковний і монастирський (XII/XIII ст.) — 169;
- 10) Рязанська кормча (1284) — 776;
- 11) Ярославський збірник (XIII ст.) — 228;
- 12) Пандекти Никона Чорногорця (XIV ст.) — 761;

⁹ *Словарь древнерусского языка XI—XIV вв.* Т. 1—13. Москва, 1988—2023.

¹⁰ Новгородсько-псковська і московська — це різні писемні традиції.

13) 16 слів Григорія Богослова з тлумаченнями Никити Іраклійського (XIV ст.) — 1142;

14) Хроніка Георгія Амартола (XIII/XIV ст.) — 645;

15) Троїцький збірник (кін. XIV ст.) — 218;

16) Лаврентіївський літопис (1377) — 369;

17) Палея (1406) — 561;

18) Іпатіївський літопис (бл. 1425) — 570.

Російські історики мови ще за радянських часів започаткували проект «Словарь русского языка XI—XIV вв.». Чому вони назвали його саме так: «русского», а не «древнерусского»? Відповідь очевидна: оскільки до XIV ст. пам'яток із Московії, власне московських пам'яток зі специфічними рисами їхньої мови, немає, а від XV—XVI ст., і особливо XVII ст., таких текстів уже багато, тому потрібно розширити часові рамки. Суть наукової маніпуляції полягає в тому, що в словниковій статті першими наведено цитати з українських пам'яток, а потім їх підкріплено вже московськими джерелами XV—XVII ст. При цьому складається враження безперервності російської мовної традиції від Русі до Московії.

Продемонструємо, як це виглядає, на прикладах конкретних словникових статей.

Лексема бжбънь у всіх історичних лексиконах російської мови має найдавніші покликання (до XIV ст.) лише на українські писемні джерела [Срзн.: I, 188; СлРЯ: 1, 343; СДЯ: I, 321—322]¹¹, причому саме в українському варіанті звучання — *бубънь* або *бубонъ*; але в СлРЯ після цитування цих українських рукописів наведено ще посилення лише на одну московську пам'ятку за 1480 р., а московський варіант *бубень* — і похідні слова *бубенець*, *бубенисть*, *бубенчикъ* — трапляється лише в текстах від кінця XVI—XVII ст. [СлРЯ: 1, 343].

Інший приклад: прѣдъсловье — в оригінальних пам'ятках слово засвідчене саме в

¹¹ Список скорочень назв словників: СлРЯ — Словарь русского языка XI—XVII вв. Москва, 1975—2015; Срзн. — Срезневский И. Словарь древнерусского языка. Репринт. изд. Москва, 1989; СДЯ — Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.). Москва, 1988—2023; ССЯ — Словарь старославянского языка. Репринт. изд. СПб., 2006.

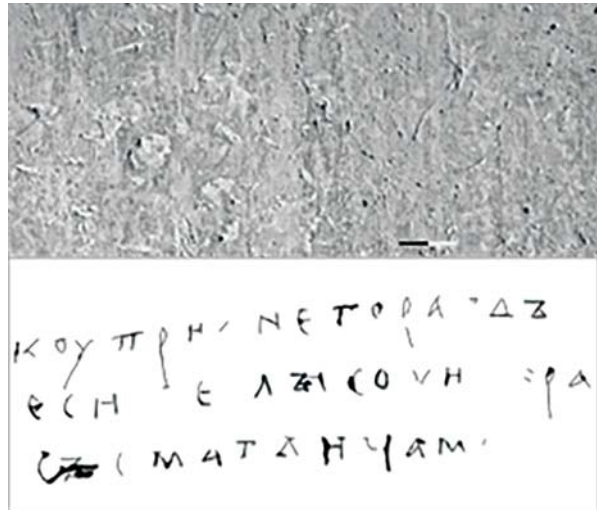
найдавніших текстах української писемності: Галицькому Євангелії (1144), Христинопільському Апостолі (XII ст.), Рязанській кормчій (1284) [Срзн.: II, 1639; СлРЯ: 18, 209]. У СлРЯ перша цитата також з Галицького Євангелія (1144), потім зі списку XV ст. з Життя Феодосія Печерського, а далі три цитати з пам'яток XVI—XVII ст. [СлРЯ: 18, 209].

Зрештою, дуже цікавий приклад: коурица (яко же коурица гнѣздо своє подъ крілѣ) з покликанням на Галицьке Євангеліє (1144). У Срзн. наведено цю цитату з посиланням на Юрійське та згадане Галицьке Євангелія [Срзн.: I, 1378], у СлРЯ переписано ту саму цитату, а також подано пізніші, вже з московських пам'яток від XV ст. [СлРЯ: 8, 139]. Цікаво, що в південнослов'янських текстах це слово не засвідчене. У *Slovníku jazyka staroslověnského* є лише *коуръ* [ССЯ: II, 86]. Тобто дуже ймовірно, що це слово створили русини-українці в XII ст., проте в такому вигляді в українській мові воно не збереглося, натомість «подарунком» скористалися москвини, в мові яких цей українізм став нормою.

Міф 2. Суть другого російського міфу полягає в тому, що орфографічні норми в церковнослов'янських текстах започатковувалися одночасно в Києві, Галичі, Володимирі (на Волині), Полоцьку, Новгороді, Москві, Суздалі та інших містах, а тому вони «общерусские».

Хто ж насправді впровадив у Русі перші мовно-орфографічні тенденції/правила/норми при переписуванні церковнослов'янських книг?

Слід зауважити, що факт перекладу Святого Письма на одну зі слов'янських мов, відому Кирилові й Мефодію, чи на її окремих діалект уже відкрив для слов'янської людності скриньку Пандори. Для моравця (чеха чи словака), словенця, серба, хорвата, македонця, болгарина, русина-українця, русина-новгородця, русина-білоруса не було тоді особливих заборон і обмежень на внесення своїх місцевих мовних елементів. Після прийняття християнства на Русь потрапляли книги з різних місцевостей. І хоча з Болгарії їх було чи не найбільше, але незаперечно, що такі книги приходили і з Македонії, і з Сербії, і з Моравії. Тому різномір-

Напис XII ст. на стіні Софійського собору: *коупри[а]не гора[з]дѣ еси елы соуи расъмаглица ми* (джерело: Корнієнко В.В. *Корпус графіті Софії Київської* (XI — початок XVIII ст.). Ч. VI. Приділ архангела Михаїла. Київ, 2015. С. 143)

на культурна традиція книг, які опинялися в Русі, передовсім у Києві (до того ж вони були кириличні й глаголичні), потребувала якоїсь уніфікації. Очевидно, якби цей книжний церковнослов'янський шлях сягав лише однієї традиції, наприклад болгарської, мабуть, не так швидко вироблялася б ота найдавніша київська (українська) писемна традиція. Саме різноманіття церковнослов'янських ізводів/редакцій книг, що потрапляли на Русь, стало вагомим стимулом для напрацювання своєї особливої норми, яка мала б постати над іншими мовно-орфографічними нормами рукописів різних редакцій. Бо ж неможливо було в тому ж таки Києві підтримувати й продовжувати відразу кілька писемних редакцій.

Якими ж були відхилення, які виходили з-під пера русинів-українців у переписаних з різних південнослов'янських протографів рукописах і які згодом російські науковці назвали першими «древнерусскими/русскими» орфографічними нормами?

Від XIX ст. російські мовознавці виділяють від 7 до 15 орфографічно-мовних рис церковнослов'янських текстів, які стали основою тієї

міфічної єдності церковнослов'янської мови російської редакції для всіх східних слов'ян періоду Русі до XIV ст. І попри те, що українські й деякі закордонні славісти переконливо аргументували, що від XI ст. на Русі чітко протиставляються південна (українська) та північна (новгородська) редакції церковнослов'янської мови, все одно, як у XIX і XX ст., так і зараз, російські славісти впевнено дотримуються непохитної ідеологічно-лінгвістичної догми¹².

За логікою московських славістів наведені вище «общерусские» особливості, або норми, від XI ст. одночасно «впали» на всі руські землі — від Галича й Києва до Новгорода й Суздаля. Чи, може, слід думати, що київські, новгородські, суздальські та інші писці, переписуючи церковнослов'янські тексти, постійно комунікували один з одним, щоб не внести в текст чогось дуже індивідуального, щоб не порушити встановлену кимось зверху(?) норму. Але ж це твердження не має жодного зв'язку

¹² Наприклад, цитата з академічного російського видання «Старославянский и церковнославянский язык». Москва, 2005. С. 38: «Несмотря на определённые региональные различия (например, отражение цоканья в новгородских памятниках), большинство церковнославянских памятников, написанных на обширной восточнославянской территории, характеризуется единством лингвистических норм. Основные черты русского извода:

- буквы оу, у на месте ж и «неэтимологическое» использование ж. Примеры: *коуптъль, водуу, дръже* (звательная форма);
- использование буквы ѡ вместо я, а и наоборот по отношению к орфографии старославянских памятников;
- написания с начальным оу-, соответствующим ю- в старославянской орфографии. Примеры: *оугъ, оуноша*;
- написания ѣръ, ѣлъ, ѣрь или ѣр, ѣл, ѣр на месте этимологических *ТѣгТ, *ТѣлТ, *ТѣгТ. Примеры: *тѣргъ, тѣръгъ, вѣлкъ, вѣръвъ*;
- написания, отражающие «полногласие». Примеры: *городъ, дерево*;
- ж на месте праславянского *dj: *прѣже, рожъши*; и ч на месте праславянского *tj (спорадически): *чужии, хочю*;
- окончания творительного падежа единственного числа -ѣмь, -ѣмь (в старославянских памятниках -омь, -емь) и др.».

з реальністю. Більшість (за винятком кількох новгородських) пам'яток XI ст. переписано в столиці Русі, Києві, і переписували їх місцеві русини-кияни, вносячи ті власні особливості, які москвини називали «общерусской» орфографічною нормою.

То ж хто, коли і де вперше зробив, свідомо чи випадково, під впливом власної говірки, відхилення від протографів?

Наприклад, писець Остромирового Євангелія дяк Григорій, пишучи *прѣвъѣ* або *прѣже*, певне, й не здогадувався, що допустив помилку, адже в протографі було *прѣвъѣ* і *прѣжде*. Як не картав себе за ненавмисне відхилення від протографа, пишучи *лица, нарицаємыи, сѣрьдьца*, хоча в оригіналі було *лица, нарицаємыи, сѣрьдьца*. Вочевидь, це було написано випадково, тому лише кілька разів він допустив такі відхилення. А, наприклад, київські писці обох Святославових збірників та Архангельського Євангелія через кількадесят років, мабуть, бачили ці тексти з подібними відхиленнями й не сприймали їх як недолік — у їхніх текстах значно більше таких написань. Якщо Григорій запровадив писати ж замість жд лише в небагатьох словах, про що йшлося вище, але, наприклад, у слові *одежда* ще послідовно жд, то вже через 20 років писець Святославового збірника (1076) поширив говіркову рису й на це слово — у нього вже *одежа*. Ми не заперечуємо, що така вимова, можливо, була поширена і в інших регіонах Русі, але вперше ці ознаки знаходимо в пам'ятках, переписаних саме в Києві. Тому надалі ця започаткована в Києві норма ширилася в різних напрямках на підкорені слов'янські і неслов'янські народи.

Повертаючись до постаті дяка Григорія, з великою ймовірністю можемо припускати, що він був русином-киянином. На щастя для дослідників, він додав від себе приписку наприкінці євангельського тексту. Імені *Владимир*, як видно з приписки, Григорій не знав, бо не називали так чоловіків ані в Києві, ані в Русі загалом — тільки *Володимир*. Те саме й зі словом *град*, яке він напевне знав, але в його мовленні був лише *город*, тому у приписці — *новѣгородъ*. І, зрештою, жодного разу в тексті Євангелія

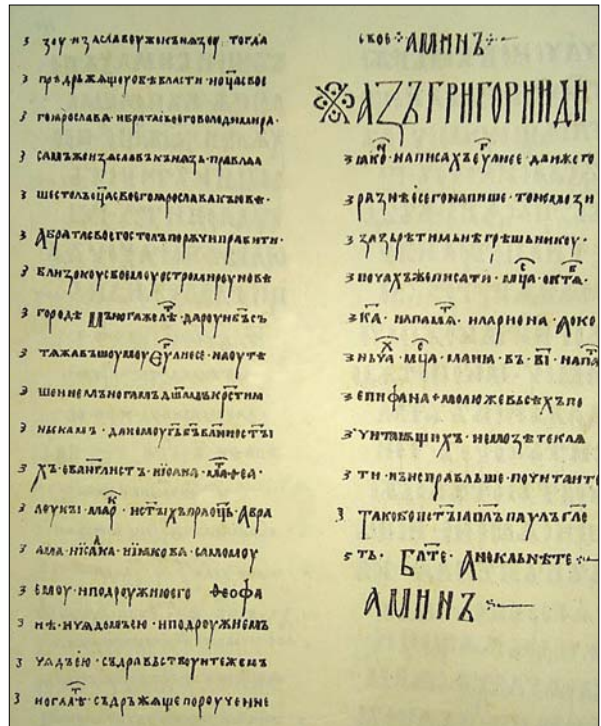
не вжито дієслівну форму III особи однини з редукованим закінченням, що зараз є нормою української літературної мови. Тим часом у Григорієвій приписці читаємо *напише* — *да иже горазиѣ сего напише*.

У контексті наведеного матеріалу питання: носій якої мови був першотворцем «русской», «древнерусской», «общевосточнославянской» норми — стає риторичним. У повсякденні він був носієм тогочасної (станом на 1056 р.) полянської, київської, української говірки. Можливо, киянин дяк Григорій і творив «русскую» норму, як того дуже комусь хочеться, але при цьому розмовляв руською, тобто давньоукраїнською, мовою.

Зазначу, що наведені вище київські пам'ятки XI ст. було добре вивчено, і навіть у більшості російських славістів не виникало сумнівів щодо їх київського походження (хоча текстів з Києва в XI ст. було значно більше). Вони й стали першовізрцями, на які так чи інакше в подальшому орієнтувалися писці з різних теренів Русі.

Зі столиці ця київська писемна традиція і, відповідно, започаткована редакція церковнослов'янської мови поступово переходить до Галицько-Волинського Королівства, де вона не лише продовжується, а й увиразнюється — спостерігається проникнення небувалої доти кількості місцевих говіркових елементів. Аналіз і порівняння орфографії та мови цих рукописів дає підстави говорити про функціонування в нашому русько-українському Галицько-Волинському Королівстві з коронованим володарем — королем Русі вже не просто київської (української), а від 1144 р. (часу переписання Галицького Євангелія) галицько-волинської редакції церковнослов'янської мови.

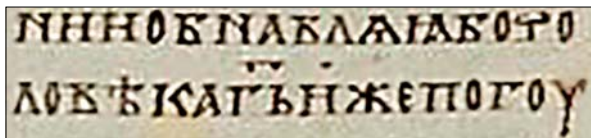
Міф 3. Галицько-волинські тексти українські, київські чи «общерусские», «русские»? Виразна окремішність галицько-волинської редакції церковнослов'янської мови була настільки очевидною, що російським історикам мови (О. Соболевський, О. Шахматов, М. Дурново та ін.) нічого не залишалося, як визнати існування «отдельного галичско-волинского наречия древнерусского языка». Проте слід за-

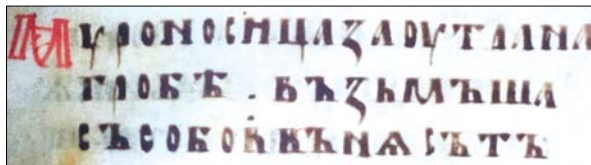
Приписка дяка Григорія в пам'ятці церковнослов'янської мови української (київської) редакції — Остромировому Євангелії (1056—1057), арк. 294 зв.

уважити, що київського і московського наріччя давньоруської мови до XIV ст. ніхто з московських учених ніколи не виділяв. Російський історик мови Ф. Філін стверджував: «Давньоруські племена перебували в стані найближчої спорідненості, вони були пов'язані одне з одним розгалуженою мережею річкових шляхів, тому можливості діалектного взаємовпливу і поширення мовних змін у них мали бути значними»¹³. Щоб зрозуміти абсурдність твердження російського вченого, спробуємо віднайти приклади впливу новгородських, московських, білоруських традицій на київську писемну традицію до XIV ст. Чи зможе хтось навести приклади новгородського чакання, відсутності III палаталізації чи акання в українських пам'ятках XI—XIII ст.? Ні. На початках становлення писемності в Русі вплив був оче-

¹³ Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Москва, 1972. С. 629.

Відображення заміни **е** на **о** після шиплячих у пам'ятці церковнослов'янської мови української (київської) редакції — Ізборнику Святослава (1073): **чоловѣка**, арк. 179зв.

Відображення вузькодialeктної української риси — написання закінчення **-ов** замість **-ю** у формі орудного відмінка однини присвійних займенників у пам'ятці церковнослов'янської мови української (галицько-волинської) редакції — Віденському Октоїху XIII ст.: **възьмѣша съ собовъна**, арк. 50

видно односпрямований: поширення особливостей київської й галицько-волинської писемності на новгородську, білоруську, а пізніше й на московську писемність. Чого варті лише десятки прикладів українського ікавізму (написання **и** на місці **ѣ**) в новгородських грамотах.

Повертаючись до окремішності галицько-волинського наріччя в пам'ятках XII—XIII ст., слід зазначити, що в подальшому вона спрацювала не на користь сприйняття і розуміння закордонними славістами розвитку української писемної традиції, оскільки своєю виразністю затьмарила первинну материнську — київську традицію. Відкриття галицько-волинських рукописів посилює погодінський міф про проживання в Києві великоросів до монголо-татарського нападу, оскільки менш виразні в мовному плані (за кількістю говіркових рис) київські тексти значно краще підходили на роль «общевосточнославянских», «общерусских» і взагалі просто «русских».

Міф 4. Нульова аргументація для потрактування тексту, переписаного на Московії. Російські історики мови аргументують належність тексту до московської писемної традиції не

наявністю її оригінальних рис, а відсутністю в пам'ятці очевидних київських, галицько-волинських або новгородських. Це так звана нульова аргументація. Чим менше київський, галицько-волинський або новгородський писець помилявся в бік своїх говіркових особливостей, тим більше шансів було в російського історика мови назвати цю пам'ятку московською.

Як це працює, розглянемо на прикладі нещодавно опублікованої в Росії української пам'ятки — Ярославського часослова XIII ст. Попри те, що в тексті є сотні українських, власне, галицько-волинських особливостей, авторка робить висновок, що пам'ятку було переписано місцевим писцем із Залісся, проте не підтверджує свою думку наявними місцевими говірковими московськими рисами, а наводить ту ж саму нульову аргументацію: «Тому, незважаючи на те, що наше припущення будується на основі сукупності *негативних ознак* (виділення моє. — В.М.), ми вважаємо, що ЯЧ було написано на північно-східній території»¹⁴.

То навіщо ж московські славісти придумали «русскую/общерусскую/общевосточнославянскую» редакцію церковнослов'янської мови?

Відповідь однозначна й незаперечна: багату писемна традиція в Русі до XIV ст. оминала Залісся, тобто Московію. Писемність розвивалася в стольному городі Києві при князі та митрополичій резиденції. Від середини XI ст. на всю Русь уже були відомі два київські скрипторії — княжий та лаврський. Від XI ст. писемність розвивалася і в Новгороді, дещо пізніше, від XIII ст. — в Полоцьку та Смоленську. Тому російські історики мови і загалом гуманітарії, усвідомлюючи, що на Московії до XIV ст. писемності не було (довести належність тексту до XIV ст. до московської писемної традиції неможливо, оскільки ще ніхто не навів говіркових московських рис як доказу роботи місцевого заліського писця), мали якось вийти з цієї жахливої для кожного росіянина ситуації: навколо Московії в землях Русі впродовж трьох століть уже розвивалися писемність, малярство, а на

¹⁴ Андреев А., Афанасьева Т., Соболева А. *Ярославский часослов второй половины XIII века. Исследование и издание текста*. Москва, 2024. С. 149.

Залісці — нічого. Тому все характерне — київське, галицьке, волинське, новгородське, половецьке — було проголошено спільним, «общим и неразделимым», надбанням. Так Московія принаймні вже не губилася в цій спільній давньоруській писемності. Московські вчені в такий спосіб гіпотетично (на основі нульової аргументації) приписували їй місце поряд з київською та новгородською традиціями. І дарма, що до XIV ст. немає жодної рукописної книги, в якій можна було б виявити якісь московські мовні риси. Натомість є міфічна спільноруська («общерусская») народність, писемність, редакція церковнослов'янської мови до XIV ст.

Отже, відповідь на питання: відколи можемо говорити про давньоукраїнську редакцію церковнослов'янської мови — шукаємо в площині здорового глузду, а не московської наукової міфології. Немислимо, аби така багатюща за середньовічними мірками писемна традиція (київська та галицько-волинська XI—XIV ст.), яка налічує кілька сотень рукописів, була позбавлена права називатися місцевою, тобто київською чи галицько-волинською, власне, українською. Невже в Києві, Галичі чи Володимирі (на Волині), наприклад у XII ст., монахи-книжники, переписуючи давні манускрипти, передовсім думали про те, як би раптом не ввести до тексту чогось місцевого, аби не порушити «общерусской» єдності? Очевидно, це стосується й писців із Новгорода, які також додавали своє цекання/чакання в рукописи і найменше думали про те, як це оцінять у стольному Києві.

Отже, від XI ст., тобто від часу постанови перших писемних текстів на теренах України-Русі, є всі підстави стверджувати про появу української редакції церковнослов'янської мови.

Висновки. Вивчення розвитку слов'янських мов, насамперед східнослов'янської групи, приводить до висновку про те, що все створене в XI—XIV ст. у Києві, Галичі, Володимирі (на Волині), Чернігові слід вважати надбанням української писемно-мовної традиції, у Новгороді й Пскові — новгородської, у Смоленську й Полоцьку — білоруської, а в Муромі, Ростові, Суздалі, Рязані, Твері, Москві — московської (російської). Звичайно, при цьому варто пам'ятати

про роль культурно-релігійно-мовного центру Русі — Києва, де народжувалася руська писемна традиція (а відповідно, й норма), яка звідси, безумовно, ширилася на інші руські терени. Підкреслю, йдеться про тексти, створені (на основі писаних джерел або живого мовлення) місцевими носіями мови, а не принесені, як, наприклад, Рязанська кормча чи Ярославський часослов, на Московію з Києва чи Волині.

Фундаментальні риси української мови закладалися на протоукраїнських землях після розпаду праслов'янської мовної єдності і в період появи в Русі-Україні перших оригінальних (графіті, написи на предметах) і переписуваних (богослужбові книги) пам'яток виразно засвідчені вже від середини XI ст. У світських (оригінальних) написах тогочасне русько-українське говіркове мовлення виявлене очевидно; у переписуваних богослужбових книгах народно-розмовна стихія проникає поступово і з часом наростає: церковнослов'янська мова набуває явних ознак спочатку місцевої київської, а потім галицько-волинської редакції. Ці говіркові українські риси, які згодом стали нормою нашої мови, послідовно виявлено як у світських, так і в церковно-релігійних текстах від найдавнішого періоду русько-української писемності й дотепер.

Отже, тяглість розвитку української мови як окремої слов'янської структури щонайменше від IX—X ст. є незаперечною.

Після хрещення Русі-України до принесеної з різних центрів слов'янської книжності, передовсім з Болгарії, церковнослов'янської мови потрапляють місцеві мовні ознаки. Тому мову перших переписаних у київських скрипторіях церковних книг — Реймського Євангелія (перша половина XI ст.), Остромирового Євангелія (1056—1057), Турівського Євангелія (середина XI ст.), Пандектів Антіоха (XI ст.), Святославових збірників (1073 і 1076), Архангельського Євангелія (1092) тощо — називаємо церковнослов'янською мовою київської або русько-української редакції. І саме ця русько-українська (а не «общевосточнославянская», не «общерусская» і вже точно не «русская») редакція з часом поширюється на інші терени Русі.

Viktor M. Moysiienko

Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3513-1807>

UKRAINIAN WRITING OF THE XI—XIV CENTURIES: DEBUNKING RUSSIAN MYTHS

According to the materials of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, January 8, 2025

The report considers the problem of researching the most ancient Ukrainian manuscript heritage and the need for further publication of Ukrainian manuscripts, accompanying them with thorough scientific codicological, paleographic, orthographic, and linguistic studies. The author emphasizes the need to expose the ideologized and, in fact, unscientific views of Russian scientists on the cultural and linguistic heritage of Rus, which they spread in the world humanities, imposing a false myth that until the 14th century Ukrainians, Russians and Belarusians allegedly shared a common Old Russian culture, Old Russian language and Old Russian writing, which Muscovy-Russia inherited. Refuting this pseudo-scientific position remains one of the most urgent tasks for Ukrainian humanities scholars.

Keywords: Ukrainian writing of the 11th—14th centuries, Old Ukrainian language, Church Slavonic language of the Ukrainian edition of the 11th—14th centuries, continuity of the Ukrainian written tradition.

Cite this article: Moysiienko V.M. Ukrainian writing of the XI—XIV centuries: debunking Russian myths. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2025. (3): 50—60. <https://doi.org/10.15407/visn2025.03.050>